

Mommsen). Vedaldijeva to območje postavlja v Ilirik, kamor naj bi dolgo spadalo tudi Tergeste, oz. nato v Panonijo, do Hadrijana, ko naj bi bila Emona priključena Italiji. Vendar tega v nadaljnjem sama ne upošteva in tudi pri drugih geslih (npr. *Fluvio Frigido*) Emona omenja kot mesto v Panoniji. Dejansko so ti problemi še deloma sporni, vendar nihče še ni navedel protargumentov!

V knjigi je obravnavana cela vrsta geografskih pojmov, ki so danes v Sloveniji, tako npr. Carvanca, Ad Pirum, Alpes Iuliae, Albion, Aesontius, Formio, Frigidus, Rundikti, Subokrini, Agida, Capris, Piranon, Castra in vrsta manjših pošnih postaj, da omenim le nekatera imena. K vsem toponimom, goram, rekam, ljudstvom imamo, zahvaljujoč avtorici, zbrane vse vire, v katerih so omenjeni, ter njen komentar, v katerem sicer včasih pogrešamo to in ono mnenje, ki je bilo z geslom v zvezi že zapisano, vendar, kot rečeno, podati izčrpen komentar je pri tako vsestranskem in zahtevnem delu takorekoč nemogoče. Avtorica je že v uvodu poudarila, da daje vsa imena v italijanski obliki, slovenska, oz. hrvaška imena stojijo na drugem mestu, ker seveda ni korektno. Napake v pravopisu slovenskih imen so neznatne, kar je v tujih delih zelo redko.

Marsikdo bo razočaran, da se Vedaldijeva namenoma ni odločila za prevode odlomkov, ker ni želela povečati obsega knjige. Glede na to, da v zadnjem času tudi *Journal of Roman Studies* zahteva, da mora biti vsak daljši citat iz latinščine in grščine obvezno preveden - kar pač odraža splošen padec znanja obeh klasičnih jezikov -, je to gotovo velika škoda. Enako nam je žal, da ni zemljevidov. Če povzamemo: to je knjiga, ki jo mora nujno uporabljati vsak, ki se ukvarja z zgodovino ali arheologijo našega prostora.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Franz Glaser: *Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg.* Aus Forschung und Kunst 26. Klagenfurt 1991. 203 strani, 167 slik, 7 načrtov tlorisov in 34 načrtov profilov.

Sv. Hema, ena izmed najlepših poznoantičnih naselbin na Koroškem in hkrati najpomembnejši zgodnjekrščanski kompleks v Avstriji, je dobila svojo znanstveno monografijo. Avtor Franz Glaser je v njej temeljito in s številnimi analizami umestil to zgodnjekrščansko središče v prostor in čas. Kljub temu, da je pred kratkim presenetilo odkritje dveh novih cerkvenih stavb na Sv. Hemi, ki v monografiji nista zajeti, pa se je zdela objava obsežnega in dovolj zaključenega kompleksa smiselna.

Prve raziskave je na hribu opravil v letih 1906 do 1908 notar Hans Winkler iz Slovenj Gradca. Izkopal je dele zidovja in velike kose zgodnjekrščanskih mozaikov, kar je še posebej pritegnilo pozornost arheologov. Izsledke je leta 1916 objavil Rudolf Egger v svojem znamenitem delu o zgodnjekrščanskih cerkvah v južnem Noriku. Leta 1978 je začel izkopavati na Sv. Hemi Franz Glaser, raziskovanja pa se bolj ali manj intenzivno nadaljujejo še danes. Za razumevanje problematike je potrebno predstaviti kratek pregled dosedanjih izsledkov.

V utrjeni poznoantični višinski naselbini so dosedaj v vzhodnem delu izkopali več zgradb. Na vzhodnem robu zgornjega platoja leži severna cerkev, pravokotna, 21,8 x 8,5 m velika dvorana z narteksom. V privzdignjenem prezbitериu je klop za duhovnike in pred njo prostor za oltarno mizo, nanj pa se je navezovala solea, pridvignjen hodnik, ki je segal v sredo cerkve. Sodeč po drobcih marmorja je prezbitერიj obdajala marmorna ograda. Tla v cerkvi so bila pokrita z mozaikom, ki je deloma ohranjen danes na ogled v muzeju v Globasnici. Na vzhodni strani cerkve je bila zgrajena manjša zakristija, ki pa zavzema le polovično širino stene. Ob severni steni je bil postavljen vodni zbiralnik s poševnim podom. Lega in izvedba sta brez primerjave v krogu sorodnih jugovzhodnoalpskih postojank.

Druga, nižje ležeča južna cerkev, je prav tako pravokotna zgradba, dolžine 16,8 m s 3,9 m globoko apsido in narteksom. Mozaik je bil najden le v apsidi. Zanimiva je lega klopi za duhovnike, ki je bila pomaknjena precej pred apsido. Sredi apside je jama, ki jo Glaser tolmači kot prostor za relikvije. Prezbitერიj je bil za ca 20 cm dvignjen nad tla ladje. Na južni

strani se na cerkev navezuje manjša grobna kapela, ki v tlorisu ponavlja obliko južne cerkve, tla pa so bila okrašena z mozaiki. Na zunanji strani je bila kapela členjena z lizenami. V predelu med apsido cerkve in grobno kapelo sta bila dva groba.

Oktogonalni baptisterij leži zahodno od južne cerkve in je bil z njo povezan z atrijem, ki je imel streho na treh straneh. V sredini baptisterija je pravokotni obris pISCINE, nad njim pa se je nekoč dvigal baldahin na štirih lesenih opornikih. Glede na leta 1906 najdeno kamnito talno ploščo v piscini, Glaser sklepa, da gre za poznejšo vgradnjo heksagonalnega bazena.

Naslednjo cerkev, ki leži zahodno od obeh cerkva, je v začetku Glaser tolmačil kot grobno kapelo orientirano S-J. Nadaljnja izkopavanja so pokazala, da gre za V-Z orientirano zgradbo, pri kateri sta bili južna in zahodna stena uničeni. Glede na grobove ob južni in zahodni steni je bilo mogoče rekonstruirati njen tloris: tako naj bi dolžina znašala ca 17 m, širina 8,2 m, apsida pa naj bi bila globoka 3,05 m. Dva že prej izkopana - domnevno stanovanjska - prostora sta se sedaj izkazala kot pripadajoča cerkvi in tako v zvezi s kulturnimi opravili. Posebej preseneča obstoj kanala centralnega ogrevanja v enem izmed obeh. Vprašanje narteksa ni rešeno; Glaser domneva, da je, podobno kot je to slučaj pri zgornji cerkvi na Vranju, na južni strani. Zahodna cerkev izpričuje postopno rast kompleksa. Glede na širino platoja, kjer je bila zgrajena, domneva Glaser njeno zgodnejšo časovno postavitev v času, ko je njena velikost zadoščala za tamkajšnje krščansko skupnost. Ugotavlja, da ima vse značilnosti, ki jih sicer kaže severna in južna cerkev skupaj. Torej so različne funkcije poznejših zgradb bile združene prej v starejši cerkvi. S 64 m² prostora za vernike je zahodna cerkev skoraj enkrat manjša kot severna; prav tako tudi tu manjka mozaik. Ker sodi naselbini pripadajoče grobišče na začetek 5. st., domneva Glaser nastanek zahodne starejše cerkve v tem obdobju.

Odkritih je bilo več stanovanjskih poslopj, izmed katerih je potrebno izpostaviti stavbo H. Ta ima dva manjša in en večji prostor, ki je bil v celoti ogrevan. Prostor H2 najdbe opredeljujejo kot kuhinjo, zato Glaser v sosednji 145 m² veliki dvorani H1 domneva, da je jedilnica. Prostor H3 ni imel specifičnih najdb, glede na lesena tla je bila lahko njegova namembnost stanovanjska ali gospodarska.

Glaser je temeljito razčlenil odkrite mozaike in motive, izvedene v njih, ter prišel do zaključka, da jih je mogoče - v nasprotju z Eggerjem, ki jih je stavil v čas pred sredino 5. st. - datirati v začetek 6. st. Poudariti je treba, da datacija bazira izključno na stilni analizi mozaičnega gradiva.

Glaser se v monografiji dolgo zadržuje pri tipologiji noriških cerkva, ki jo najdbe s Sv. Heme korigirajo in dopolnjujejo. Pridružuje se T. Ulbertu, ki je pri obravnavi Ajdovskega gradca nad Vranjem kritiziral dotedanjo tipološko razdelitev cerkva, ki jo je uveljavil Egger, razvijali pa Noll, Picottini in Menis, predvsem glede na izoblikovanost vzhodnega zaključka in lego duhovniške klopi. Meni, da ne gre za časovno sosledje različnih tipov ampak drugačno kulturno namembnost.

Izpostavil je problem memorialnih cerkva in kulta relikvij v noriškem prostoru ter kritično izvednotil dosedaj znane primere. Posebej je preveril tiste, kjer ležijo relikvije v apsidi, kot je to primer pri južni cerkvi Sv. Heme, in izbral značilne elemente, ki označujejo takšno lego relikvij. Z analogijami je tako uspel dokazati, da smemo ostanek jame v apsidi južne cerkve tolmačiti kot jama za relikviarij. Obširno dokumentira hitro širjenje miselnosti o privilegiranosti tistih, ki so pokopani v bližini mučencev ali samo dela njihovih ostankov. V obeh grobovih južne cerkve domneva zaradi odličnega položaja, da so ostanki dveh vernik, ki sta bili zaslužni za njeno izgradnjo.

Glede na statične izražene je avtor poskušal rekonstruirati višine zidov stavb, obliko streh in siceršnji izgled zgradb. Rekonstrukcija se zdi dovolj prepričljiva.

Za tistega, ki se - ali se še bo - ukvarjal s problematiko dvojnih bazilik, poda Glaser obsežen in kritičen pregled dosedanjih teorij, ki omogoča spremljati interpretacijo fenomena, ki je nastopal v velikem delu zgodnjekrščanskega sveta. Iz sodobnejših del je mogoče povzeti, da ni enotnega obrazca za razumevanje pojva. Posebej se mi zdi potrebno podčrtati Delvovevo mnenje, da so bili za postavitev dvojnih bazilik odločilni različni vzroki in da je napaka številnih interpretov, da posplošujejo določeni model na vse tovrstne spomenike.

V opombi je zanimiv Glaserjev namig o vprašljivosti poznoantične datacije ostalin na Grazerkoglu, kot smo jo poznali doslej. Omenja najdbi dveh romanskih svečnikov s tega najdišča, ki sta ostala doslej neopažena in bi utegnila pojasniti sicer slabo odkopane in nenavadne arhitekturne ostaline.

Ob koncu poglavja, v katerem je opredelil namembnost posameznih zgradb, Glaser poskusi razložiti celotno postojanko na Sv. Hemi. Egger je namreč najdišče označil kot škofovski sedež, predvsem zaradi konsignatorija. Temu se je pridružila večina drugih. Odlomek iz opisa življenja Theodorosa iz Sykeona v katerem je omenjeno, da so ob skromnem romarskem svetišču zgradili novo in večje, da bi sprejeli množico romarjev, se zdi Glaserju dovolj prepričljiv, da si podobno situacija zamišlja tudi na Sv. Hemi. Posebej še zaradi z mozaikom okrašene apside južne cerkve in jame za relikvijarj v njej. Razlog za novogradnje na hribu vidi v nabavi pomembnih relikvij, najverjetneje na Vzhodu ali v Milanu.

V naslednjem večjem poglavju se Glaser posveča teorijam o noriških cerkvenih zgradbah oziroma cerkvah vzhodnoalpskega območja. Pokaže na izhodišče razglabljanj o razvoju cerkva v Eggerjevem prepričanju, da gre za samostojen razvoj sakralnih zgradb na zahodu, neodvisno od orienta.

V daljši analizi pregleda Menisovo argumentacijo o "alpsko-akvilejskem" tipu cerkva in jo opredeli kot neprepričljivo. Dokazal je - po mojem mnenju argumentirano - da ni mogoče govoriti o enem alpsko-akvilejskem tipu, kateremu bi botrovala zgolj Akvileja.

Izraža domnevo, da je bila v škofovskih mestih krstna liturgija povezana s škofovsko cerkvijo (cerkev za mašo) in misli podobno kot Christern, da gre za t.i. "episkopalne baptisterije", medtem ko naj bi bile na deželi kristlinice odrejene cerkvi z relikvijami (memorialni baptisteriji).

Priročna je njegova preglednica dimenzij zgodnjekrščanskih cerkva, dimenzij njihove notranje razdelitve in klopi za duhovščino. Raziskovanje ilustrirajo številne fotografije, risbe in rekonstrukcije, v dodatku pa tlorisi in profili, ki omogočajo verifikacijo posameznih elementov in študij celote.

Njegova interpretacija kompleksa na Sv. Hemi se zdi dovolj pretehtana, čeprav ima nekatere šibke točke. Vendar bo o tem smiselno podrobneje diskutirati, ko bo odkopan ves cerkveni kompleks (pred nedavnim so odkrili še dve cerkvi) in objavljen z drobnim gradivom ter grobiščem vred. Zato želim na tem mestu opozoriti le na nekatere nedorečenosti, pomanjkljivosti pa tudi zgolj možnosti drugačne interpretacije, ki se pojavljajo pri obdelavi tako obsežne in zahtevne problematike.

Velika pomanjkljivost dela je, da niso objavljene drobne najdbe, ki bi omogočale celovito interpretacijo raziskanih zgradb. Tako se moramo naslanjati na Glaserjeve ocene količine in kvalitete najdb, verjeti zapisanim datacijam in ostalim elementom, ki arheologu pomagajo celovito določiti čas in značaj postojanke. Upam, da bo to gradivo priključeno vsaj obdelavi naslednjih kulturnih zgradb.

Druga pripomba se nanaša na smiselnost interpretacije celotnega kompleksa prej, kot je poznana vsaj v obrisih celovita podoba naselbine. Velikost branjenega areala na Sv. Hemi dopušča obstoj velike naselbine, ki pa je danes praktično neznana.

Ko Glaser zavrača Eggerjevo domnevo o Sv. Hemi kot škofovski rezidenci, ugotavlja, da le-ta ni bila potrebna, saj je po njegovem obstojala že v Virunumu. Vendar se zdi majhen kapitel pilastra, ki je bil dosedaj tam najden, preskromna opora za takšno domnevo, pa tudi sicer v ravninskem nezavarovanem svetu, kjer mesto leži, ni bila ugotovljena naselbinska plast iz 6. st. Po analogijah z Emono, Petovionio, Celejo in Nevidunumom vidimo, da ni mogoče brez argumentov dokazovati trditev o poselitvi v 6. st. ali celo o obstoju škofovskega sedeža v njih. Gre za nerazumevanje naselbinske slike, ki je v 6. st. - kamor sodi večina stavb - popolnoma drugačna, kot v času od 1.-4. st. in delno še v 5. st. Nekateri kljub odsotnosti zanesljivih dokazov, ne morejo sprejeti dejstva, da je prišlo v obravnavanem času do radikalne spremembe naselbinske slike in preselitve prebivalstva iz mest v višinske utrdbе. V večini vidijo zgolj začasna pribežališča, zato se oprijemajo poznih omemb škofov iz posameznih mest, ne glede na dejstvo, da viri ne poročajo, kje so v tistem času škofje rezidirali. Zato se mi zdi na tem mestu smiselno opozoriti na nekatere pozne utrjene višinske naselbine v Makedoniji in Srbiji,

med katerimi izstopata Caričin grad z episkopalnim kompleksom (domnevna Justiniana prima) in utrdba Čučer v Makedoniji s številnimi in lepo okrašenimi cerkvami.

V zvezi z romarsko namembnostjo kompleksa se zdi sporna Glaserjeva opredelitev funkcij prostorov v poslopju H. Strinjam se z razlogo prostora H2 kot kuhinje, ne pa tudi velike dvorane H1 kot obednice za romarje. Na Kučarju, kjer smo povsem soroden prostor raziskali, so bile najdbe izredno skromne. Predvsem je treba podčrtati pomanjkanje keramike. Funkcijo je zato težko opredeliti, z gotovostjo lahko rečem le, da to ni bila jedilnica! Povsem podobna je situacija v edinem ogrevanem prostoru zraven cerkva na Vranju. Kot značilnost velikih romarskih svetišč omenja Glaser reprezentativnost. To do neke meje velja za Sv. Hemo (toda pomislimo tudi na s slamo ali skodlami krite strehe), nikakor pa ne za Kučar ali Vranje. Pri obeh so bile ograje prezbiterija lesene, manjka kamnita notranja oprema in mozaiki.

Glede Kučarja in njegove romarske namembnosti le toliko; nedvomno so sem prihajali verniki iz Bele krajine in morda še od kod, kot sem to označil že v prvi obravnavi kučarskih najdb. Vendar se mi zdi upravičeno vprašanje ali imamo opravka z romarskim središčem, če ljudje pešačijo nekaj kilometrov do svoje cerkve. Marsikje se to dogaja še danes. In kje naj bi se ti romarji zadrževali? Na Kučarju so sledovi izredno skromni. V celotnem arealu okoli stavb so sondiranja pokazala izjemno malo keramike, katere sledovi pa bi morali biti prisotni, če so se romarji tam zadrževali dalj časa in v večjem številu.

Glaser izključuje za Sv. Hemo, Kučar in Vranje možnost obstoja škofovskega bivališča. Obenem pa ne daje nikakršnega napotila, kje naj bi ta bivališča po sredi 5. st. v južnem delu Norika, ob relativno dobro znani naselbinski sliki, iskali. Ali morda v cerkvah, ki so mnogo manjše in v eni zgradbi združujejo vse funkcije (Rifnik, Ajdna, Duel, Ulrichsberg, Jerberk, Tscheltnickogel in morda Škočjan)? Obe stavbi dvojne cerkve na Sv. Hemi (in podobno tudi obe kasnejše odkriti) sledita nekemu modulu, ki se v manj razkošni obliki kaže na Kučarju in v pomanjšani varianti na Vranju. Sorodne so tudi cerkve na Lavantu. Skoraj po pravilu pa gre le za en takšen kompleks na posameznem mestnem teritoriju. Zelo težko si predstavljam te skromne cerkve kot romarske destinacije in povrh vsega v pretežno zakotnih in odmaknjenih krajih.

V kronološki shemi cerkva se zdi problematična datacija zahodne cerkve v začetek 5. st. Če poselitev Sv. Heme primerjamo z nekaterimi že delno raziskanimi postojankami v Sloveniji (npr. Brinjeva gora in Rodik) vidimo, da bi bilo mogoče nekatere stavbe pripisati naselbini iz 4. st. in prvi polovici 5. st., ki je imela pripadajoče grobišče. Vendar pa na teh naselbinah dosedaj ni bila odkrita cerkev. Ker material s Sv. Heme ni objavljen, ni jasno, kam časovno sega poslopje, ki se izgublja pod zidovi zahodne cerkve.

Kljub navedenim pomislekom in možnostim drugačne interpretacije pa je delo velikega pomena za vzhodnoalpsko območje v poznoantičnem obdobju. Številne analogije iz bližnjih kot tudi oddaljenih zgodnjekrščanskih najdišč ter liturgične posebnosti izpričujejo Glaserjevo odlično poznavanje problematike, tako da se zdi njegovo podajanje v velikem delu utemeljeno. Posebej važni sta njegovi obširno dokumentirani spoznanji, da tipologija cerkva na osnovi tlorisov ni smiselna in njegova trditev, da lega klopi ločeno pred apsidno ni pogojena s časom izgradnje ampak s kulturnimi potrebami.

Delo lahko označim kot pomemben in tehten prispevek k zgodnjekrščanski arheologiji Norika, ki ne opredeljuje samo cerkvenega kompleksa na Sv. Hemi, ampak pojasnjuje številne nedorečenosti in nejasnosti znotraj celotne skupine noriških cerkva in deloma širše. Predstavlja odlično, kritično utemeljeno izhodišče za nadaljnja raziskovanja zgodnjekrščanske arhitekture, kjer pa bo problem celovite interpretacije mogoče reševati šele takrat, ko bo raziskano in objavljeno večje število zgodnjekrščanskih objektov.

Slavko CIGLENEČKI